

MERENICS ÉVA

A NEMESIS HADMŰVELET

EGY KORAI TERRORISTACSOPORT MŰKÖDÉSÉNEK SZÜKSÉGES ÉS ELEGENDŐ FELTÉTELEI

Az 1915-ös kezdetű örmény népirtás a 20. század egyik jelentős társadalmi traumája, amely a mai napig érezteti hatását. Genocídiumok hosszú, napjainkban is folytatódó sora bizonyítja, hogy a kérdés manapság is időszerű, valamint hogy a sokáig akadályoztatott feldolgozásnak és a korlátozott nemzetközi elismerésnek köszönhetően a kérdés jelenleg is komoly konfliktusforrás. Bár az ügy legszembetűnőbbben a nemzetközi politika színterén bukkan fel – gondoljunk csak a francia–török diplomáciai kapcsolatok közelmúltban történt befagyására, vagy a minden áprilisban felmerülő kérdésre, miszerint az Egyesült Államok elnöke végre elismeri-e a népirtást –, az események hatásaként a genocídiumot elszenvedett örménységen belül a nemzetközi nyilvánosság számára kevésbé látványos folyamatok zajlanak le.

Mára bizonyított, hogy a hasonló méretű társadalmi traumák nyomán kialakuló poszttraumás stressz hosszú ideig, a túlélők és leszármazottaik generációit átívelően befolyásolhatja a tömeges megrázkódtatásokat elszenvedő közösségek életét. Bár az egyéni pszichológiai elemzésekben azok az esetek kapnak hangsúlyt, amelyek során az érintettekben lelki vagy pszichoszomatikus kórképek alakultak ki,¹ a társadalmi szintű vizsgálatok árnyalhatják a képet. Az örmények esetében ilyen, széleskörű mintát taglaló elemzést végzett a Miller házaspár, akik az Egyesült Államokban letelepedett túlélők első generációjának tagjaival lefolytatott interjúk alapján hat tipikus egyéni feldolgozási módot írtak le. E tanulmányban ezek közül egy módozat megtestesülésének, az agressziónak feltételeit vizsgáljuk meg a Nemesis hadműveletnek nevezett elsőgenerációs² terroristaakción keresztül.

Elméleti keret

A lehetséges válaszreakciók szemügyre vétele elengedhetetlen ahhoz, hogy feltárjuk az akció szükséges feltételeit, vagyis az érintettekben meglévő igényt vagy kényszert a szóban forgó cselekmények végrehajtására. E reakciók, más-képpen feldolgozási módok között említik az *elfojtást* és *elkerülést*, amely az adott személy általában öntudatlan védekezési mechanizmusa. Aki ezzel reagál a történetekre, általában képtelen rá, hogy visszaemlékezzen az eseményre,

vagy bármilyen módon megfogalmazza emlékeit. *Tudatos elfojtás* is létezik, ebben az esetben az érintett kerüli azokat az eseményeket és helyeket, ahol szó eshet a történekről, hogy így megőrizze lelki egyensúlyát. Lehetséges stratégia a *lemondás* is, amikor a túlélő elutasítást mutat a feldolgozás iránt, nem látja annak értelmét, általában meggyőződése, hogy a múltat nem lehet megváltoztatni, emiatt szintén nem fejezi ki az átéltek kapcsán keletkezett érzelmeit, ám ezt minden esetben tudatosan teszi, és mások kibeszélési kísérleteit is elítéli. Hangsúlyozandó, hogy nem az elkerülés, hanem az elutasítás a kulcsszó ebben az esetben. A Miller házaspár szerint ők azok, akik „beleragadtak a fájdalomba”.³ A következő lehetséges reakció a *kiegyezés* és *megbocsátás*, amely már a jövőre mutató szándékot is tartalmazza. A múlt tényeinek tudomásulvételét, illetve az arra való tudatos visszaemlékezést foglalja magában, az ilyen stratégiát választó túlélő optimista jövőképet fogalmaz meg. Ez a válasz egyszerűen körülírva a *gyógyult seb* analógiájára működik. A *racionalizáció* az előzőekkel szintén egyenértékű mechanizmus, amely az adott eseményre keresett magyarázattal próbál kiutat találni a fájdalomból. Hasonlóképp elképzelhető válasz a *düh*, amely a trauma vélt vagy valós okozói felé irányul, de tettekben nem nyilvánul meg. Végül említendő az *agresszió* és *igazságtétel* jelensége, amellyel jelen értekezésünk is foglalkozik. Ez a vélt vagy valós elkövetők ellen elkövetett tettegességet jelenti, illetve célja lehet politikai akció keretében kártérítést, anyagi vagy tárgyi jóvátételt elérni. Az utóbbi jelentheti például a történelmi Örményország területének visszacsatolására való igényt, és az annak megvalósítására tett akciókat. A szerzők ide sorolják a szimbolikus erőszakot is (például ha egy, az elkövető csoportot ért szerencsétlenséget isteni bosszúnak titulálnak az áldozatok),⁴ ám mivel ez nem ölt tettleges formát, e tanulmány szerzője azt a düh kategóriájába tartozónak veszi.

Adott tehát hat lehetséges válaszreakció, amelyekről – bár teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki az ellenkezőjét – feltételezhetjük, hogy egyéni szinten kivétel nélkül, legalább potenciális lehetőségként jelen vannak a traumát elszenvedett csoportban. Az örmények körében a megtestesült agresszió is létezett egyéni formában. 1965-ben Gurgen Yanikyan, a genocídium túlélője teljesen egyéni szervezésű akcióban lőtte le Los Angelesben a török főkonzult és helyettesét. A válaszreakciók közösségi szintű megjelenéséhez ellenben az egyéni feldolgozási sémák csírája nem elegendő. E szinteken az adott feldolgozási stratégia megjelenítéséhez már szervezettségre van szükség – gondoljunk csak a kapcsolódó témájú könyvkiadásra, sajtóra, egy megemlékezés megszervezésére, a témát érintő tudományos vizsgálatok hátterének biztosítására vagy egy, az elismertetést célzó politikai kampányra.

Az előzményektől az elegendő feltételig

Bár anyaországon kívüli közösségeik addig is léteztek, hasonló léptékű, tömeges kirajzás az örménység körében azelőtt nem történt. Többségük a genocídium után szétszóródott, és más társadalmakkal való együttélésre kényszerült, ebből következik, hogy válaszreakcióik közösségi, társadalmi méretű artikulálására nyilvánvalóan nem volt elegendő a saját önszervező erejük sem. Ehhez szükség volt az egyes befogadó államok társadalmi, politikai, jogi és technológiai környezetének támogatására is. Ez volt az elegendő feltétele annak, hogy az egyéninél magasabb szinten, saját közösségük vagy akár a többségi társadalom felé kifejezzék a genocídiumról szóló vélekedéseiket. Ebben a tekintetben a Szovjetunió fennállása alatt még az anyaország, az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság (SZSZK) sem képezett kivételt, hiszen igazodnia kellett Moszkva elvárásaihoz.

A hatféle feldolgozási mód közül az örmény népirtást követő ötven évben – Libanont kivéve – minden örmény közösségben jellemző volt az elfojtás. A feltételezett okok között többen is írják, hogy valószínűleg ennyi idő volt szükséges az örmény közösségek berendezkedéséhez, saját társadalmi hálójuk felépítéséhez és a befogadó országokba való beilleszkedéshez.⁵ Ezt a vélekedést az is alátámasztja, hogy a kivételnek számító Libanonban az örmények már a húszas évektől kezdve politikaalakító tényezőnek számítottak,⁶ majd a törvényhozásban bevezetett vallási kvótarendszer alapján az ország függetlensége idején is biztosított volt a parlamenti képviselőjük.⁷ Ugyanakkor számos helyen állami diszkrimináció tárgyává lettek a menekültek, például az Egyesült Államokban a Johnson-Reed bevándorlási törvénynek köszönhetően 1924-től korlátozták a letelepedésüket,⁸ vagy Franciaországban, ahol menekülttáborokban, a népszövetségi Nansen-útlevelek bevezetéséig állampolgári jogaiktól megfosztottan kellett élniük.⁹

Libanon mellett az elfojtás alóli másik kivétel volt a Nemesis hadművelet, amely a hat feldolgozási stratégia közül az agressziót testesítette meg. Célja a népirtásért felelős egykori ifjútörök vezetők megbüntetése volt, akiket korábban Törökországban a sèvres-i békeszerződés nyomán bíróság elé is állítottak, és távollétükben halálra ítélték. A perirat egyértelműen megállapította, hogy a mészárlásokat az ifjútörök párt, és egyben az államapparátus segítségével Izmail Enver pasa hadügyminiszter, Ahmed Dzsemál pasa konstantinápolyi kormányzó és tengerészeti miniszter, és Mehmet Talaat pasa belügyminiszter irányításával hajtották végre.¹⁰ Számos más vezető is halálra ítélték, ám a végrehajtás távollétükben már nem valósult meg, vagy más okból végezték ki őket. Ez adott konkrét célt az örmény bosszúállóknak. Így rendelkezünk tehát egy szükséges feltétellel: egy, a népirtásra adott lehetséges válaszreakcióval, amelynek első elegendő feltételként adottak voltak a célpontjai is.

A terrorizmus azonban a maga radikális eszközeivel és eredményeivel más okokból és előfeltételekkel is létrejöhet, és a bosszúálláson kívül más célokat is szolgálhat. Nyilvánvalóan nem hasonlíthatunk össze egy 20. század eleji terroristamozgalmat egy maival, hiszen alapvetően mások a fenntartásukat biztosító feltételek, mások az azt szolgáló kiskapuk, és az elkövetés módjai is különbözhetnek, magára a terrorizmusra mint jelenségre is számos definíciót alkalmaznak. Így a további szükséges feltételeket a Nemesis hadművelethez legközelebb álló, szintén a genocídiumra választ adó 1970-es és 80-as évek harmadik generációs örmény terroristamozgalmának kiváltó okai között is kutatjuk.

Az akciósorozatot elemző Michel M. Gunther szerint: „A terrorizmus olyan jelenség, amely általában az elkövetők ügyének konvencionálisabb eszközökkel való képviseletéhez megfelelő politikai vagy katonai erő létrehozásának kudarcából ered.”¹¹ Ez a feltétel a Nemesis hadművelet idején is adott volt, hiszen közvetlenül az első világháború után a szétszóródott örménység nem volt képes a világpolitikában artikulálni az érdekeit – lásd például a lausanne-i békekonferencián megnyilvánult sikertelen erőfeszítéseket –, ezt még a rövid életű, 1918-tól 1920-ig fennállt Örmény Köztársaság létezése sem biztosította. Az akkori kaukázusi anyaország Musztafa Kemál hadjáratával és a hétszázötvenezer lakosság közel felét, hozzávetőlegesen háromszázezer főt számláló menekültáradattal volt elfoglalva.¹²

A béketárgyalás kapcsán már átléphetünk az elegendő feltételek, vagyis a környezet biztosította feltételek közé. Az Örmény Köztársaság és a másik örmény tárgyalódelegáció, a Boghosz Nubar pasa vezette diaszpóraörmény küldöttség ugyanis rendelkezett egy jelentős támogatóval Woodrow Wilson amerikai elnök személyében, mégsem kaptak elég támogatást a nemzetközi közösség többi tagja részéről, illetve a világháborút lezáró rendezést maga az Egyesült Államok törvényhozása sem hagyta jóvá. A Sèvres-ben meghatározott független Örményország területének kijelölése pedig Musztafa Kemál sikeres hadjáratát és az oroszokkal való megegyezését követően nem szerepelt a lausanne-i békében, mi több, ott már a Törökország területén élő kisebbségek védelméről sem esett szó.¹³

Egyszerre voltak tehát képtelenek az örmény tárgyalódelegációk megfelelő belső erőket összpontosítani saját érdekeik védelmére, a kedvezőtlen nemzetközi politikai környezet – a Szovjetunió 1920-as kaukázusi térnyeréséről nem is beszélve – szintén nem támogatta, hogy az örmények konvencionális keretek között reagáljanak az őket ért sérelmekre. A diaszpórából induló összehangolt politikai nyomásgyakorlásra pedig akkoriban, az új hazáikban frissen beilleszkedni kényszerülő örmények egyelőre nem koncentráltak. Így kézenfekvő lehetett egy nem konvencionális eszköz, a terrorizmus használata.

A Nemesis hadművelet elkövetőit sokáig tekintették magányos gyilkosoknak, akik személyes bosszújukat teljesítették be. Bebizonyosodott azonban, hogy egy nagyon is precízen szervezett akcióról volt szó. A mozgalom

politikai gyökerei a három történelmi örmény párt egyikéhez, az Örmény Forradalmi Szövetséghez, az örmény elnevezése (Haj heghapokhakan dasnakcutjun¹⁴) alapján röviden dasnak párthoz vezetnek vissza. A dasnakok 1890-ben alakultak, ebben a korszakban az örményeknek az Oszmán Birodalmon belüli emancipációját tartották céljuknak,¹⁵ valószínűleg a berlini kongresszus által a birodalomban bevezetni követelt reformok hatására.

A II. Abdülhamid szultán nevéhez fűződő 1894–1896-os örménymészárlás idején a dasnakok, e törekvéseik megghiúsulásának eredményeképp, figyelemfelkeltő céllal megszervezték a külföldi tulajdonú konstantinápolyi Oszmán Bank elfoglalását. Ennek köszönhetően a mészárlások után népszerűségük nőtt ugyan, de a birodalom fennállásának idején az örmény lakosság túlnyomó részét kitevő parasztság és vidéki kisiparos-kereskedő réteg körében nagyon elenyésző támogatottságuk volt.¹⁶ Célkitűzéseik az ifjútörökök 1908-as hatalomra kerülésekor megvalósulni látszottak, ám az új rendszerben az örmények többé nem „hitetlen”, másodosztályú oszmán alattvalók voltak a soknemzetiségű birodalomban, hanem idegen nemzetiség egy csírázó török államban, amely diktatórikus fordulatot vett.¹⁷

A népirtás legsúlyosabb hullámát követő időszakban a dasnakok népszerűsége odáig nőtt, hogy a függetlenné vált anyaországban ők alakíthatnak kormányt, ám az állam kétéves fennállása után 1920-ban megszűnt, és a dasnak vezetők egy része emigrációba kényszerült. Az újonnan megalakult Örmény SZSZK értelemszerűen elutasította a dasnak pártot, helyettük a másik két történelmi párttal való együttműködést szorgalmazta, mivel az új örmény kommunista vezetés inkább azokban vélte felfedezni a szocialista eszmék hordozóit. A világforradalmat is adekvátabb megoldásnak tartották az örménység egyesítésére, mint a Nagy-Örményország megteremtésére szőtt terveket, amelyek megvalósíthatatlanságát a dasnakok az új kommunista vezetés szemében már bizonyították.¹⁸ A diaszpóra azonban egészen a rendszerváltásig nem tudta egységesen elfogadni anyaországának az Örmény SZSZK-t. A fenti tényekből logikusan következik, hogy a dasnakok a diaszpórában hosszabb távon is meg tudtak erősödni.

Rövid távon viszont megoldást kereshettek arra, amit kezdetben sem saját maguknak, sem a nemzetközi közösségnek, sem az újonnan megszületett Török Köztársaságnak, sem pedig a szovjet anyaországnak nem sikerült megvalósítania: a népirtás elismertetését, az örmények valamiféle kárpótlását. Rendkívül szűk mozgásterük lévén, a terrorizmus kézenfekvő eszköz lehetett számukra, amit a retorikájukban végbement radikalizálódás is jellemezett. Ebben az időszakban minden, a genocídium idején megszervezett örmény önvédelmi akciót magukénak tulajdonítottak – hasonló, kevésbé lendületes kísérlet a szociáldemokrata Hncsak párt részéről is létezett –, holott éppen az érintett vidékeken egészen az első világháború végéig nagyon alacsony volt a pártok támogatottsága, beleértve a dasnakokét is. Bár a két párt kommuniká-

ciója mély nyomokat nem hagyott a köztudatban,¹⁹ előre jelezte a lehetséges radikális megoldásokat.

Elégtétel merénylettel

A szervezet és a Nemesis hadművelet számlájára különböző szerzők különböző merényleteket írnak, egy részük kimondottan az ifjútörök vezetők ellenieket, a dasnakok bostoni archívumában is kutatásokat végzett Jacques Derogy azonban nekik tulajdonítja az 1918-as bakui örménymészárlás felelőseinek kivégzését is. Ez utóbbi mészárlást az váltotta ki, hogy az újonnan megalakult Azerbajdzsán fővárosának értelmiségi és gazdasági elitjét a városban egyébként kisebbségben élő örmények adták.²⁰ A Nemesis végrehajtói ugyanakkor kevésbé hírhedt merényleteket is elkövettek, ezeket olyan örmények ellen, akik együttműködtek az ifjútörök hatóságokkal.

A szakirodalom általában megreked a népirtás mint ok és a merényletek mint okozat taglalásával. Néhány, a terrrorszervezet belső mechanizmusai-val foglalkozó forrásból azonban valamelyest rekonstruálható, hogy a különböző helyszíneken hogyan alkalmazkodtak a helyi környezet adta lehetőségekhez. A Nemesis hadművelet merényleteinek előkészítését Armen Karo (Garo), az Örmény Köztársaság egykori washingtoni nagykövete fogta össze.²¹ A dasnakok száalai a tetthelyeken kívül behálózták Bostont, Párizst és Genfét is. A pénzügyi háttér megteremtéséért Sahán Natali (Shahan Natali, eredeti nevén Hakob Ter Hakopjan – Hagop Der Hagopian), a dasnakok központi bizottságának egyik kulcsembere volt felelős, illetve az anyagi forrásokat ő közvetítette a végrehajtók felé.²² A cselekmények tehát széleskörű erőfeszítéseket igényeltek, mind az anyagi, mind a tárgyi és személyi feltételeket előkészítendő, amelyeket a szervezők nem is tudtak teljes titokban tartani. A washingtoni német nagykövetség már Arsavir Sirakjan római merénylete előtt figyelmeztette a német külügyminisztériumot, hogy egy bostoni irányítású merénylőcsoport működik Berlinben. Ennek hatására örményeket tartóztattak le, de egyikük sem volt a szervezet tagja.²³

Kérdés, miért nem tájékoztatta az Egyesült Államok titkosszolgálatja Németországot, a művelet talán elkerülhette figyelmüket, vagy nem tartották szükségesnek figyelmeztetni a németeket, hiszen Szoghomon Tehlerjan addig már lezajlott peréből is lehetett volna hasonló következtetéseket levonni. Ugyanakkor egy esetleges bostoni központú pénzügyűjtő kampány könnyen álcázható volt, hiszen a Közel-Keleten maradt örmény túlélőket támogató segélyszervezet, a Near East Relief akkoriban rendszeres gyűjtőakciókat szervezett,²⁴ nyilvánvalóan humanitárius célra. Az Egyesült Államok közvéleménye továbbá közvetlenül a háború után, éppen a széleskörű humanitárius akcióknak köszönhetően meglehetősen szolidárisnak bizonyult az örményekkel,

tehát a Wilson megoldásait elutasító hangok mellett akadtak az örményeket támogatók is, ami szintén kedvezhetett egy hasonló akció előkészítésének.

1. számú táblázat
Az elkövetett merényletek időrendi sorrendben

Időpont	Elkövető(k)	Áldozatok (korábbi pozíciójuk, meggyilkolásuk oka)	Helyszín
1920. március 27.	Arsavir Sirakjan (Arshavir Shiragian)	Vahe Ihszan (szül. Jeszajan; örmények listáját adta át az ifjútörököknek)	Konstantinápoly
1920. június 19.	Aram Jerkanjan (Aram Yerganian)	Fatali Khan Khojszki (azeri kormányfő)	Tbiliszi
1920. június	Szoghomon Tehlerjan (Soghomon, Salomon, Soromon Tehlirian vagy Teilirian)	Mkrtics Harutjunjan (Mgrditch Haroutounian örmény értelmiségiek listáját adta át az ifjútörököknek 1915. április 24. előtt)	Konstantinápoly
1921. március 15.	Szoghomon Tehlerjan	Mehmed Talaat pasa (ifjútörök belügyminiszter)	Berlin
1921. július 18.	Miszak Torlakjan	Bihbud Khan Dzsivansir (azeri belügyminiszter)	Konstantinápoly
1921. december 6. ²⁵	Arsavir Sirakjan	Said Halim pasa (1913–1916 oszmán nagyvezír)	Róma
1922. április 17.	Aram Jerkanjan	Behaeddin Sakir (az ifjútörök párt alapító tagja)	Berlin
	Arsavir Sirakjan	Dzsemál Azmi (Trapezund kormányzója)	
1922. július 21.	Sztepan Caghikjan (Stepan Dzaghigian)	Ahmed Dzsemál pasa (konstantinápolyi kormányzó és tengerészeti miniszter)	Tbiliszi
	Petrosz Ter Poghoszjan (Bedros Der Boghosian)		
	Artasesz Gevorkjan (Artashes vagy Ardashes Kevorkian)		

Források: DEROGY, Jacques: *Resistance and Revenge. The Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*, Transaction Publishers, New Brunswick, London, 1990, xxv, xxi. p.; HOSFELD, Rolf: *Operation Nemesis*, Verlag Kippenheuer&Witsch, Köln, 2005, 302–304. p., <<http://www.operationnemesis.com/avengers.html>> (letöltve: 2012. 05. 11.); <<http://www.operationnemesis.com/condemned.html>> (letöltve: 2012. 05. 11.) Csak azokat a merényleteket tüntetjük fel, amelyekről minden adat ismert, ezeknek a feltételeknek egy örményellenes merénylet nem felelt meg.

Az előkészítés mégis, minden gyanakvás ellenére sikeresen zajlott. A terror-szervezetek és a szervezett bűnözés elleni nemzetközi összefogás és a rendelkezésre álló adatbázisok korából visszanezve meg kell állapítanunk, hogy mind a pénz, mind a személyek mozgásának nehézkes ellenőrzése igen kedvező környezetet teremtett a Nemesis hadművelet számára.

Az elkövetők pere

A bosszúhadjárat elkövetőire rátérve, Arsavir Sirakjan, a legaktívabb merénylő háttéréről meg kell említeni, hogy mivel a világháború idején nem volt a családjában hadköteles korú férfi, a házuk a dasnakok titkos találkozóhelyeként szolgált, így tizennégy éves korától kezdve volt alkalma beilleszkedni, belenevelődni a szervezetbe. Vahe Ihszan megölése után arra utasították, hogy Jerkanjannal együtt Tbiliszin keresztül Bakuba induljon, ahol feleségül kellett volna vennie egy tatár²⁶ nőt, és otthonukat biztos bázissá kellett volna alakítania a szervezet műveletei számára. Kísérlete már Tbiliszipben kudarcot vallott, ahol bebörtönözték, végül örmény fogolytársai szolidaritásának és a tbiliszi parlament egy dasnak képviselőjének köszönhetően szabadult ki. Ezt követően, valószínűleg ebből okulva, már helyi hálózatukkal jobban összehangolt munka eredményeképpen követte el római merényletét Said Halim pasa ellen,²⁷ bár már a tbiliszi esetről figyelemre méltó a kapcsolati háló kihasználása, a szervezettség és az egyéb helyi körülményekhez való alkalmazkodás.

Továbbá az is elképzelhető, hogy kaukázusi kalandja során Jerkanjanon keresztül Sirakjan hozta be a párt látókörébe Miszak Torlakjant és Sztepan Caghikjant, akik kapcsolatáról az előbbi merényletei kapcsán még szót ejtünk. Ugyanakkor Sirakjan esetében szem előtt kell tartani közvetlen gyermekkori környezetét is, amelynek köszönhetően szinte teljes természetességgel vált a bosszúhadjárat végrehajtójává.

Szoghomon Tehlerjan és Miszak Torlakjan voltak azok, akik bíróság elé is álltak tetteikért, a hadművelet irányítói azonban e perekben is hatékonyan használták ki az eljárásokat lefolytató államok jogi lehetőségeit és háború utáni közvéleményét. Kettejük közül Tehlerjan az, aki mind örmény, mind nemzetközi körökben a mai napig a legközismertebb az elkövetők között, az örmények saját Robin Hoodjukként tartják számon. Mindezt berlini perének köszönheti, amelyben felmentették, és amelynek során Németországban először került a széles nyilvánosság elé az örmény népiirtás ténye abban az országban, amely háborús szövetségesként támogatta az ifjútörök diktatúrát.

Tehlerjan hosszas előkészületek, áldozata napirendjének, életmódjának, mozgásának szervezett és csoportosan kivitelezett kikémlelése után a nyílt utcán lőtte fejbe a Berlinben álnéven élő Talaat pasát, és egyáltalán nem próbált

menekülni. Nem tudhatjuk, kapott-e erre utasítást, de védelmének gyors és hatékony megszervezése erre enged következtetni. Talaat a versailles-i béke elleni tiltakozó hangulat miatt találhatott menedékre Berlinben.²⁸ Tehlerjan és a hadművelet szervezői pedig bíztak a népirtás német szemtanúinak támogatásában, akiket a perben szakértő tanúként idéztek be, bár Németország a háború után is igyekezett elhallgatni a genocídiumról szóló hangokat.²⁹

A dasnakok rögtön gyűjteni kezdtek, amihez a diaszpórában élő tehetősebb örmények jelentős forrásokkal járultak hozzá, az adományból kétszáz-ezer német márkányi összeg Bostonban gyűlt össze. Összesen hétszáz-ezer német márka érkezett Berlinbe, amiből közel négyszáz-ezeret kapott a helyi Tehlerjan Védelmi Bizottság, a maradék háromszáz-ezeret Párizsba utalták, ahonnan Boghosz Nubar pasa hozzájárulásával Aram Andonian³⁰ újságíró, az 1915. április 24-én letartóztatott értelmiségiek egyike – ennek a gyűjtésnek köszönhető anyagi támogatással – Berlinbe vitte a mézárások központi ki-tervelését bizonyító titkos táviratokat.³¹

A per során a védelem Tehlerjan valóban létező epilepsziájára apellált, és igyekezett bebizonyítani, hogy a vádlott nem volt beszámítható állapotban a tett elkövetésének idején. A tanúmeghallgatások alkalmával – a gyilkosság helyszínén jelenlévőkön kívül – egyrészt Tehlerjan közvetlen ismerőseit kérdezték ki, akik alátámasztották epilepsziás rohamainak meglétét. Másrészt – akik miatt a per „Talaat pasa pereként” vonult be a köztudatba – az elmer-orvosokon kívül beidéztet szakértő tanúk vallomásait a védelem annak igazolására használta fel, hogy bebizonyítsa, a mézárások voltak olyan borzalmasak, hogy Tehlerjan azoktól epilepsziát kapjon, és zavart elmeállapotban elkövesse a gyilkosságot.

E szakértő tanúk közt volt Johannes Lepsius, evangélikus lelkész, aki már a hamidi mézárásoktól kezdve folyamatosan igyekezett biztosítani a szűkölködő örmények élmezését, egészségügyi ellátását, árvaházakat tartott fenn. 1912 és 1914 között részt vett az örmény reformterv kidolgozásában, majd a genocídium idején is folyamatosan igyekezett közbenjárni az örmények érdekében.³² Lepsius tevékenységének Franz Werfel is emléket állított *A Musza Dagh negyven napja* című regényében, amely talán a legismertebb a népirtásról szóló irodalmi művek közül.

Az orvosszakértőkön kívül beidéztet második szakértő tanú pedig Otto Liman von Sanders tábornok volt, az oszmán Ötödik Hadsereg parancsnoka.³³ Bár a per kimenetelét nem befolyásolta, megéri elidőzni az utóbbi tanú által elmondottaknál, aki igyekezett mentesíteni Németországot a felelősség alól. Véleménye szerint a deportálást valóban az ifjútörök vezetőség rendelte el, de a végrehajtás során elkövetett rémtettekért a helyi végrehajtókat tette felelőssé, német egységek pedig a deportálások helyszínén nem tartózkodtak. Továbbá a háborús kockázatokat taglalva szükségesnek mondta az örmények áttelepítését, attól tartva, hogy az oroszokkal szövetkezhetnek. Több,

a mai napig hangoztatott apológiához hasonlóan ez sem adott magyarázatot arra, miért „telepítették át” az örményeket azokról a területekről is, amely az orosz-török fronttól távol estek, és az elkövetők miért nem voltak tekintettel sem nemre, sem korra. Vallomása ugyanígy ellentmond a perirat első kiadásához előszót író Armin T. Wegner, az oszmán hadseregben szanitécként szolgáló tiszt fotódokumentációjának, amelyet azonnali főbelövést kockáztatva rejtegetett.

Harmadikként meghallgatták még Krikoris Balakian püspököt, akit értelmiségiként deportáltak, és tudott a mézszárlásokat elrendelő táviratokról. A civil tanúk között Tehlerjan ismerősei egyikének feleségét, Christine Tersibaschiant is kihallgatták, aki magáról a tett háttéréről nem tudott. Nem is ismerte Tehlerjant, ám az erzerumi származású hölgy a deportálások során a vádlott szülőfaluján is áthaladt, és az övével egybehangzó emlékeket vonultatott fel a hivatalosan áttelepítésnek indult, de órákon belül mézszárlásba torkollott eseményről, továbbá Balakian püspökkel is teljesen azonos eseményeket élt át. Kettejük és Lepsius vallomása alapján a bíróság már bizonyítottanak tartotta, hogy a népiirtás megtörtént, és hogy Talaat a felelősök között volt. Az Aram Andonian által átadott táviratokat már nem is vették fel a további, enyhítő körülményeket igazoló bizonyítékok közé.³⁴

A szakértőként beidézett elmeorvosok ugyan nem voltak egységes véleményen, azt többen is elképzelhetőnek tartották, hogy a vádlott a mézszárlások hatására lett epilepsziás, valamint azt is, hogy a tett elkövetése idején nem volt beszámítható.³⁵ Tehlerjan valóban epilepsziás volt, szülőfalujának népét valóban deportálták, családja azonban még a hamidi mézszárlások után talált menedékre Belgrádban. A védelem által kitalált történet szerint azonban egyrészt egy évvel fiatalabbnak tüntették fel, nehogy felmerüljön annak a gyanúja, hogy önkéntesként harcolt az oroszok oldalán, pedig így történt.³⁶ Másrészt az ő verziójuk szerint végignézte családja kiirtását, és legközelebb hozzátartozóinak holtteste alatt feküdt, amikor elérte az epilepszia. Végül pedig azzal színezték a történetet, hogy a merénylet előtti éjszakán álmában utasította az édesanyja Talaat meggyilkolására. Egy lakótársának elbeszélése alapján előfordult, hogy Tehlerjan álmában is rohamot kapott, vagy beszélt, valószínűleg ennek tudható be, hogy az esküdtek elhitték a védelem által kitalált változatot.³⁷

A kétnapos perben végül az epilepsziára való tekintettel felmentették Tehlerjant. Az ítéletnek Berlinben meglehetősen vegyes visszhangja volt, ezt jól magyarázza a már említett tény, miszerint egyszerre volt jelen a versailles-i béke elleni protesthangulat, és a háború végével napvilágot láttak a népiirtást dokumentáló források. Talán meglepő, de még ankarai és konstantinápolyi lapok is akadtak, amelyek kiálltak Tehlerjan mellett.³⁸

Tehlerjan pere után nem sokkal a bakui mézszárlások idején hivatalban lévő belügyminiszter elleni konstantinápolyi merényletet elkövető Miszak

Torlakjant is elfogták. A merénylet után a török rendőrségnek nem adta meg magát, míg végül a franciák mentek érte, akik bántalmazták, majd átadták az angoloknak, akik Londonban állították bíróság elé. Torlakjan már elfogása idején emlegette, hogy az általa megélt bakui mészárlás felelősét gyilkolta meg. A Bakuban történt borzalmakat – Tehlerjan peréhez hasonlóan – szintén több, köztük örmény és orosz tanú is igazolta, így a bíróság végül ebben az esetben is elfogadta a védelem koncepcióját. Bűnösnek találták, de felelősnek nem. Görögországba száműzték, ahonnan végül az Egyesült Államokba távozott.

Esetében – mint érintettük – már ki tudták használni a Tehlerjan perében szerzett tapasztalatokat is. Torlakjan epilepsziás tüneteket szimulált, újonnan kreált életrajza szerint bakui születésű volt, szemtanúja volt az ottani mészárlásoknak, és a családjá kiirtása láttán kezdődtek epilepsziás rohamai. Egyébiránt trapezundi származású volt, a háború után Konstantinápolyban telepedett le, sógora pedig a Nemesis hadművelet ottani végrehajtásáért felelős Manuk Arsztanjan volt. Családját egy testvére kivételével valóban a népiirtásban vesztette el, de ő maga elkerülte a deportálást, mivel a világháború idején kezdetben önként szolgált az oszmán tüzérségben, majd szülőhelye környékén szintén önként beállt az örmény ellenállók közé. Az Örmény Köztársaság megalakulásakor annak reguláris hadseregében kiképzőtisztként szolgált, de végül a kormánnyal összekülönbözött, így távozásra kényszerült. Erre az időre azonban már ismerte Sztepan Caghikjant és Aram Jerkanjant. Örményországból való távozása után pedig saját hálózatot akart létrehozni háborús bűnösök felelősségre vonására.³⁹

Torlakjan esetéből szembetűnik, hogy a dasnakoktól függetlenül is megvolt benne a bosszúállásra való szándék, és nagy valószínűséggel Caghikjant ő is támogatta a bosszúhadjárat végrehajtói közé való felvételre. A fentiekből az is kitűnik, hogy a merényletsorozat szervezői ki tudták használni a konstantinápolyi környezetet is, vagyis az ottani külföldi jelenlétet, ezt a képességüket pedig sikeresen kombinálták a helyi török hatóságok kijátszhatóságával. Ez érvényes volt Tehlerjan konstantinápolyi merényletére is, amelyet Mkrtics Harutjunjan ellen követett el. Hasonlóképp menekült meg időlegesen a Dzsemál pasa elleni merényletek három elkövetője is. Az utolsó előtti, Behaeddin Shakir és Dzsemál Azmi ellen Berlinben elkövetett orgyilkosság esetében pedig a hadművelet szervezői a menekülés kudarcá esetén joggal számíthattak a Tehlerjan pere által már előkészített német közvéleményre és igazságszolgáltatásra, amelyre végül nem volt szükség.

A hadjárat döntően az anyagi források elapadásának következtében állt le. Személyes ellentétek és önös érdekek is húzódhattak a háttérben, ugyanis az anyagi ügyekkel megbízott Sahan Natalit párttársai többször is megpróbálták elszámoltatni a rábízott összegekkel, ám ő erre nem volt hajlandó. A dasnak pártban egyéb belső ellentétek is közrejátszhattak az akció elhalásában.⁴⁰

Külső tényezők közül pedig figyelembe kell vennünk, hogy Musztafa Kemal sikeres hadjárata és a lausanne-i béke, majd későbbi reformsorozata átalakította a nemzetközi politikai szövetség- és érdekrendszert, valamint felhívta a figyelmet arra, hogy Törökország a vele engedékeny államok számára Közel-Keleten hasznos és erős szövetséges lehet. Így már – hiába folytatódott az egykori birodalom, majd a Török Köztársaság területén a kisebbségek diszkriminációja – nehezebb lett volna kegyelmet kieszközölni a jövőbeli merénylőknek.

Az elégtételként elkövetett merénylet feltételrendszere

Bár összességében a belső feltételek adottak voltak – több merénylő is elvesztette családját a genocídium alatt, végignézte a konstantinápolyi letartóztatásokat, vagy látta feldúlt otthonát –, mégis megállapítható, hogy mivel közülük többen nem voltak átélői a deportálás és a megszárlások folyamatának, személyes érintettségük helyett inkább a közösség sérelmeit torolták meg, tehát kollektív választ adtak. Tetteik kollektivitása ugyanakkor nemcsak az okokban, hanem a végrehajtásban is tetten érhető, hiszen sikeresen találtak támogatókra a szétszóródott örménység egészén – valószínűleg kimondottan a tehetősebbek körén – belül. A külső, vagyis elegendő feltételek – az ellenőrizetlen vagy álcázható pénzmozgás, a személyek mozgásának akkoriban tapasztalt hiányos ellenőrzöttsége, az egyes érintett országok közvéleményének és jogi lehetőségeinek kihasználhatósága, a sokáig tisztázatlan nemzetközi erőviszonyok nélkül nem valósulhattak volna meg a merényletek.

Ugyanígy a nemzetközi jogi szabályozás hiányosságai is hozzásegítettek, hogy az agresszió megjelenhessen, hiszen a menekültek évekig meghatározatlan státuszban éltek befogadó országaik legtöbbszörében, míg a Nansen-útleveleket be nem vezették a húszas évek elején, bár a népszövetségi védelmen kívül állampolgárságot ez sem biztosított nekik. Ugyanígy nem létezett nemzetközi kikényszerítő mechanizmus a népirtások megbüntetésére sem. Paradox módon a fent taglalt, az összörménységnek a korszakban tanúsított reakcióihoz képest szélsőséges kivételnek számító, kétes megítélésű akciók voltak szükségesek ahhoz, hogy a nemzetközi közvélemény figyelmét felhívja az örmények helyzetének rendezetlenségére, és egy, a nemzetközi jogban addig nem létező fogalom megalkotására.⁴¹

A Nemesis hadművelet létrejötté és a szervezet működése egyben példát adott a harmadik generációs örmény terroristáknak is. Mivel a trauma generációkon ível át, és összehangolt kezelési kísérletek még a rendszerváltással sem születtek, a szükséges (belső) feltételek továbbá is adottak voltak, amelyekhez később is létrejöttek elegendő (külső) feltételek, így például a libanoni polgárháború biztosította militáns környezet, amelyben a korszak

helyi örmény ifjúsága nevelkedett. Mindezek az erőszakmozgalmak pedig az ifjútörök diktatúra vétkeit mai napig eltussolók szemében visszamenőlegesen legitimálják a deportálásokat és mézárásokat, ördögi kört létrehozva és tovább erősítve a traumát elszenvedett közösség tagjaiban létrejövő válaszreakciókat. Hasonló, a tömeges jogsértéseket előidézőkről szóló apológiákkal egyébként más népiirtások esetén is találkozhatunk, bár 1915 óta jelentős nemzetközi jogfejlődés zajlott le e téren.

A nemzetközi jogrendszer előrelépésein kívül napjaink terrorista akcióira nézve is több tanulság levonható a Nemesis hadművelet háttéréből és következményeiből. A különböző együttműködések létrehozó államok, rendőri és pénzügyi szervezeteik már sikeresen ellenőrzik a nagy összegű pénzmozgásokat, fenntartanak azonnal elérhető nemzetközi bűnügyi adatbázisokat, amelyekkel megfékezni kívánják a terrorizmus jelenségét. Ezek valóban lehetőséget adnak a terrorista vagy szervezett bűnözői csoportok vagy ezek összefonódásainak leleplezésére, ami lehetővé teszi a napjainkban csak ritka esetben konkrét személyek meggyilkolására, sokkal inkább a közvélemény érdeklődésének felkeltésére, vagy egyes nemzetközi vagy belpolitikai szereplőkre történő nyomásgyakorlásra szerveződő terrorszervezetek tevékenységének korlátozását.

A terrorizmus jelensége mégis létezik, adott esetekben hiába ellenőrizzük a csoportokat, magányos merénylők is okozhatnak sokkoló meglepetéseket. Örmény részről is volt erre példa, mint már említettük. Másrészt pedig a szervezetek állandóan igyekeznek megtalálni a rendszerben még mindig meglévő kiskapukat. Az elegendő (külső) feltételek szűkítése tehát önmagában nem nyújt végső megoldást. Valószínűleg sokkal eredményesebb, ha egyidejűleg a lehetségesen agressziót vagy más, nem kívánt társadalmi-politikai jelenségeket kiváltó társadalmi konfliktusok gyökerét – vagyis a belső, szükséges feltételeket – is kezelni igyekszünk. Ez nem elrugaszkodott gondolat, meglehetősen régóta szerepel például az EU terrorizmus elleni stratégiájában is.⁴²

Ez a felfogás a bűnüldözésben tapasztalható nemzetközi összefogás mellett egyfajta globális felelősségvállalás első lépése lehetne, amelyet alkalmazni lehetne például gazdasági lemaradás, emberi vagy kisebbségi jogi sérelmek, vagy háborús bűnök által érintett társadalmak helyzetének javításában.

Jegyzetek

¹ ERŐS Ferenc: A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei: problémák és perspektívák, In: MOLNÁR Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 536–537, 539. p.

- 2 Első generáció itt azt értjük, hogy a szervezők és végrehajtók közvetlenül a túlélők nemzedékéből kerültek ki.
- 3 MILLER, Donald – TOURYAN MILLER, Lorna: *Survivors. An Oral History of the Armenian Genocide*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1999, 159. p.
- 4 MILLER, Donald – TOURYAN MILLER, Lorna: An Oral History Perspective on Responses to the Armenian Genocide, In: HOVANNISIAN, Richard G. (ed.): *The Armenian Genocide in Perspective*, Transaction Publishers, New Brunswick – London, 1991, 191–199. p.
- 5 HOVANNISIAN, Richard G: Foreword, In: HOVANNISIAN (ed.): *i.m.*, 1. p.
- 6 ՀՈՎԱՆՆԻՍԻԱՆ, Նիկոլայ: *Արարական երկրների պատմություն*, 3. հ, Ջանգալ, Երևան, 2006, 564. p.
- 7 ՀՈՎԱՆՆԻՍԻԱՆ, Նիկոլայ: *Լիբանանյան ճգնաժամը և հայ համայնքի դիմադրությունը 1975–1982 թթ.*, Հայաստան Հրատարակչություն, Երևան, 1982, 8. p.
- 8 WALDSTREICHER, David: *The Armenian Americans*, Chelsea House Publishers, New York – New Haven – Philadelphia, 1989, 39. p.
- 9 ARENDT, Hanna: *A totalitarizmus gyökerei*, Európa Kiadó, Budapest, 1992, 337–347. p.
- 10 YEGHIAYAN, Vartkes: *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks*, American Armenian International College Press, La Verne, California, 1990, 97–101. p.
- 11 GUNTHER, Michael M.: „Pursuing the just cause of their people”. *A study of contemporary Armenian terrorism*, Greenwood Press, New York – Westport – London, 1986, 30. p.
- 12 CHALIAND, Gerard – TERNON, Yves: *The Armenians – From Genocide to Resistance*, Zed Press, London, 1983, 111. p.
- 13 SCHAEFGEN, Annette: *Schwieriges Erinnern: Der Völkermord an den Armeniern*, Metropol Verlag, Berlin, 2006, 31. p.
- 14 A továbbiakban megjelenő örmény neveket és elnevezéseket kelet-örmény kiejtésük alapján írjuk át magyarra. Amennyiben leggyakrabban nyugat-örmény formában – esetenként angol vagy német fonetikai szabályokkal – gyakrabban fordulnak elő, utóbbi írásmódjukat is megjelentjük.
- 15 SUNY, Ronald Grigor: *Looking toward Ararat*, Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 1993, 85., 100. p.
- 16 MELSON, Robert: *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, The University of Chicago Press, Chicago – London, 1996, 51. p.
- 17 *Սօ.*, 137. p.
- 18 ՄԱՐՏՈՒՆԻ, Ալեքսանդր (ՄՅԱՍԵԲԿՅԱՆ, Ա.): *Կուսակցությունները գաղութահայրության մեջ*, Պետական հրատարակչություն, Թիֆլիս, 1924, 16. p.
- 19 ԹՈՓՈԲՅԱՆ, Հովհաննես Խաչիկի: *Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն*, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1986, 129–131. p.
- 20 L. <<http://baku.am/History-of-Baku>> (letöltve: 2012. 04. 30.).
- 21 HOSFELD, Rolf: *Operation Nemesis*, Verlag Kippenheuer&Witsch, Köln, 2005, 24–25. p.
- 22 DEROGY, Jacques: *Resistance and Revenge. The Assassination of the Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*, Transaction Publishers, New Brunswick – London, 1990, 73. p.
- 23 HOSFELD: *i.m.*, 304. p.

- ²⁴ L. az Alapítvány honlapján <<http://www.neareast.org/whoweare/history>> (letöltve: 2012. 05. 12.).
- ²⁵ A különböző források nem egyeznek meg a dátumban, egyesek 5-re teszik.
- ²⁶ Akkoriban ez az azerivel egyenértékű népelnevezés volt.
- ²⁷ DEROGY: *i.m.*, 133–142. p.
- ²⁸ HOSFELD: *i.m.*, 17. p.
- ²⁹ SCHAEFGEN: *i.m.*, 39. p.
- ³⁰ A periratban szereplő további örmény neveket az ott megtalálható német helyesírás szerint közöljük.
- ³¹ YEGHIAYAN, Vartkes: *The Case of Soghomon Tehlirian*, Center for Armenian Remembrance, Glendale (California), 2006, xxvii. p.
- ³² L. továbbá: <<http://www.genocide-museum.am/eng/news-2008.php>> (letöltve: 2012. 05. 12.).
- ³³ L. továbbá: <<http://www.greek-genocide.org/perpetrators.html>> (letöltve: 2012. 05. 13.).
- ³⁴ HOFFMANN, Tessa: *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht. Der Prozeß Talaat Pascha*, Gesellschaft für Bedrohte Völker, Göttingen–Wien, 1980, 53–70. p.
- ³⁵ SCHAEFGEN: *i.m.*, 43. p.
- ³⁶ DEROGY: *i.m.*, 63–65, 87. p.
- ³⁷ HOFFMANN: *i.m.*, 41. p.
- ³⁸ YEGHIAYAN: *The Case of Soghomon Tehlirian*, xxiii. p.; HOSFELD: *i.m.*, 12–13. p.
- ³⁹ DEROGY: *i.m.*, 114–116. p.
- ⁴⁰ *Uo.*, 166. p.
- ⁴¹ HOFFMANN: *i.m.*, ix. p.
- ⁴² Elnökségi Következtetések, Az Európai Unió Tanácsa, Brüsszel, 2004. december 8.